

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОФСПІЛОК В КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1991 – 2000 РР.)

У статті досліджується процес створення правової бази політичної діяльності профспілкових організацій України протягом 1991 – 2000 рр. За результатами проведеного дослідження автор приходить до висновку, що впродовж досліджуваного періоду владою проводилася антипрофспілкова законодавча політика, яка тримала профспілки в жорстких рамках їхньої участі в політиці. Участь професійних спілок у політичних процесах 90-х рр. минулого століття вимагала формування їх законодавчої бази на принципово нових засадах. Законодавча база радянського періоду сприяла політичній діяльності цієї масової громадської організації у цілковито формально-декларативне русло. З проголошенням незалежності України розпочався новий період історичного розвитку українських профспілок, який вимагав уже не формально-декларативної, а безпосередньої діяльності профспілкових організацій у сфері захисту соціальних інтересів працівників, що аж ніяк не виключало політичних методів боротьби. Цей практично невідомий радянським професійним спілкам вид діяльності вимагав і відповідного законодавчого закріплення.

Зазначимо, що від початку 90-х рр. політична діяльність громадської організації та її законодавче забезпечення розвивались паралельно, що, безперечно, з одного боку, ускладнювало практичну реалізацію політичних можливостей громадської організації, але з іншого, – сприяло зростанню інтересу науковців до їх дослідження. Якщо ж до цього додати, що ці процеси не завершені навіть до сьогоднішнього дня, то подальший аналіз процесу формування правового поля профспілок як визначального чинника політичного аспекту діяльності набуває особливої актуальності та значущості.

Деякі аспекти правового забезпечення політичної діяльності профспілок знайшли своє висвітлення в науково-практичній літературі. Перш за все це стосується проблеми законодавчого регулювання трудових конфліктів та правового забезпечення системи соціального партнерства. Значно повніше зазначені аспекти трактуються у працях, що були опубліковані в кінці досліджуваного періоду. У зв'язку з цим не можна оминати увагою «Коментар до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» під редакцією О. М. Стояна [1]. Практичний досвід реалізації зазначеного Закону знаходимо у статті голови Ради об'єднання профспілок Львівщини І. Я. Луцишина «Правова основа нашої роботи» [2].

Проте, акцентуючи увагу на законах, які регулюють діяльність профспілок в тій чи іншій сфері, автори наявних на сьогодні праць, на жаль, залишили поза увагою аспекти правового забезпечення саме політичної діяльності, що, власне, й дало нам додаткові підстави для розробки цієї проблеми.

У пропонованій статті авторка поставила за мету дослідити процес створення законодавчої бази політичної діяльності професійних спілок в період незалежності України та з'ясувати ступінь активності його формування.

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу проблеми, вважаємо за необхідне підкреслити, що створення правової бази для українських профспілок почалося не з набуттям ними незалежності і, навіть, не з проголошенням незалежності України. Цей процес тривав багато років, починаючи з 1990 р. і продовжується в наші дні.

Таким чином, за тривалий час для профспілкових організацій сформувалась певна законодавча база. Фундаментальні права профспілок в Україні визначені Конституцією України від 28 червня 1996 р. та діючими законами «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (від 15 вересня 1999 р.), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» (від 3 березня 1998 р.), «Про об'єднання громадян» (від 16 червня 1992 р.), «Про колективні договори та угоди» (від 1 липня 1993 р.), Кодексом законів України про працю тощо. Також діють відповідні закони України, що регулюють права профспілок в окремих галузях економіки та соціально-економічних відносин, наприклад, «Про зайнятість населення» (від 1 березня 1991 р.), «Про охорону праці» (від 14 жовтня 1992 р.) та ін.

Водночас, варто зазначити, що ця законодавча база має цікаву, на наш погляд, історію створення. Дослідження певних пунктів цієї законодавчої бази уможливило пояснення наявності тих прогалин, що потенційно сприяють обмеженню прав та методів діяльності профспілок. Прагнучи бути об'єктивними, розглянемо положення окремих законів, що виступають для нас найбільш цінними.

Проблеми функціонування профспілок у відповідності з чинним законодавством стали відчутними з початком занепаду радянської системи, коли «державні» профспілкові організації поступово втрачали свою значимість для правлячої партії як «привідного паса» до широких мас трудящих. Вирішальним поштовхом для цього стала активізація суспільно-політичної активності населення в кінці 80-х рр., внаслідок якої в Україні виник страйковий рух, який, хоча й не одразу, був підтриманий профспілками. З розвитком страйкового руху, а саме його політичного аспекту, профспілки отримали певний досвід боротьби з використанням політичних методів, зокрема, висування політичних вимог, координація дій з політичними партіями тощо.

На наш погляд, з цього часу, антипрофспілкова законодавча політика вже була логічним завершенням органічного співіснування партії та профспілок, оскільки останні, швидше за все, вже перетворювались на могутню політичну силу з великим потенціалом. Тому виглядає цілком закономірною тактика партії, яка полягала в тому, щоб за допомогою законодавчого утиску прав профспілок обмежити їх можливості та утримати над ними контроль. Заходячи наперед значимо, що така тактика поведінки уряду з профспілками буде спостерігатись і надалі в незалежній Україні.

Звісно, що в період кардинальних суспільно-політичних змін в країні профспілки не могли залишатись осторонь державних процесів, оскільки вже й перед ними постала потреба боротьби за власні права та свободи. У зв'язку з цим для нас виступає цінним протокол XV з'їзду професійних спілок Української РСР, датований жовтнем 1990 р. На цьому з'їзді делегатами було висловлено «категоричний протест з приводу союзних законодавчих актів, які були прийняті в останні роки» і носили відвертий антипрофспілковий характер. Зокрема, делегати вказували на Закон «Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)», який давав змогу усунути профспілки від участі в діяльності примирних комісій і трудового арбітражу, а Закон «Про підприємства» в СРСР відбирав у профспілок право представляти інтереси своїх членів при укладанні колективних договорів. І далі було сказане головне: «Відсутність у профспілок прав і можливостей на законних підставах добиватися поліпшення економічного і соціального становища трудящих змушує вдаватися до застосування крайніх заходів – страйків» [3].

Отже, цей документ свідчить про те, що для колишніх радянських профспілок саме недосконалість законодавчої бази була причиною застосування страйків як методу боротьби за власні права. До речі, на початку 90-х рр. цей метод був чи не найголовнішим засобом вирішення робітниками проблем. Ми вважаємо, що страйки навіть із висуванням суто економічних вимог, наприклад, своєчасної виплати заробітної плати, мають прихований політичний аспект. Він полягає в протесті проти урядової економічної політики. Таким чином, профспілки, підтримуючи страйковий рух, мимоволі займалися політичною діяльністю.

Насамкінець з'їздом було прийнято рішення про утворення Федерації незалежних професійних спілок України (ФНПУ) як єдиного представницького органу загальних міжгалузевих та регіональних профспілок [4]. Таким чином, відповіддю громадських організацій на антипрофспілкову політику уряду стало рішення про повну їх самостійність, що аж ніяк не відповідало очікуванням партії.

Оскільки найгострішою проблемою для уряду на той час була страйкова активність робітників, то й перший удар законодавчого

утиску припав на закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», який, до того ж, прямо стосується інтересів профспілок як захисників прав своїх членів на працю. У зв'язку з цим, до зазначеного закону, який був прийнятий 9 жовтня 1989 р., у травні 1991 р. були внесені зміни та доповнення, що значно обмежили права профспілок. Оскільки цей закон був чинним до 1998 р., то вважаємо за необхідне звернути увагу на окремі його положення.

Наприклад, нас зацікавила Стаття 5 про трудовий арбітраж. Згідно з прийнятими змінами, «колективний трудовий спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, та, за необхідності, представників інших зацікавлених органів» (тут та далі переклад автора – прим. Н.С.) [5]. Тут дещо не зрозуміло, які саме органи та в чому зацікавлені мали право брати участь у досягненні згоди в трудовому конфлікті. Звісно, на нашу думку, бажано, щоб це були особи з неупередженим ставленням. Адже могла скластися ситуація, коли органи, які представляли б урядові інтереси або інтереси роботодавців, могли вплинути на рішення трудового арбітражу і, звичайно, не на користь робітників.

У такому разі профспілкам залишалось застосувати страйк. Однак, за новим законом для профспілок такий метод боротьби як страйк ставав ніби перешкодою. Взяти до уваги хоча б те, що профспілкові організації були позбавлені права очолювати страйк. Відтепер цим правом та правом здійснювати контроль за виконанням умов згоди був наділений «уповноважений трудовим колективом або профспілкою орган» [6]. Оскільки такі уповноважені колективами органи вже були сформовані (страйкоми), то перед ними на законодавчому рівні відкрились великі можливості. Останнє, у свою чергу, дало змогу таким страйковим комітетам усунути профспілки на задній план. З нашої точки зору, зазначена обставина зіграла також не останню роль у розколі профспілкового руху України. Адже поряд із традиційними профспілками, у теренах активної діяльності цих страйкомів, утворилися незалежні профспілкові формування, які, власне, й створили конкуренцію старим об'єднанням.

Стаття 15 закону, на нашу думку, нагадує метод розправи з «неслухняними» профспілками. У ній зазначається: «У випадку, якщо незаконний страйк проводився з ініціативи профспілки, то відшкодування збитків відбувається також за її рахунок» [7]. Тут слід зауважити, по-перше, що оскільки незаконними вже визнавались страйки за політичними мотивами, то, у випадку дотримання профспілками цього положення, останніх могло б взагалі не залишитись в країні. По-друге, профспілки є неприбутковими організаціями, їх кошти в основному складаються з членських внесків [8]. Отже, виходить, що відшкодування збитків мало відбуватися за кошти членів профспілок – робітників.

Далі ситуація склалася таким чином, що в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в незалежній Україні, очевидно задля приборкання страйкової активності, постала потреба в нововведеннях до чинного Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», в який би можна було внести ще жорсткіші доповнення.

У Донецькому обласному архіві можна знайти цікаві документи з цього приводу. Так, серед вимог страйкарів, які пікетували Верховну Раду України у вересні 1992 р., під пунктом № 7 міститься вимога про виключення із законопроекту «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» принципу локауту як «розправи» над страйкарями [9]. Для профспілок цей принцип, у випадку своєї реалізації, означав зниження кількості своїх членів та втрату дієвого методу впливу на владу – масової активності робітників.

Та й новий закон 1998 року «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» також був далекий від досконалості та спрямований на обмеження профспілок інструментами та свободою дій. Наприклад, положення про те, що на підприємстві різні профспілки можуть провести страйк лише за умови спільної домовленості [10], на нашу думку, спрямоване на виникнення конфронтації між профспілковими осередками, що взагалі може поставити під загрозу можливість здійснення страйку. До того ж цей закон містить широкий список професій, представникам яких взагалі заборонено страйкувати [11]. Це, у свою чергу, суперечить Статті 44 Конституції України, в якій йдеться про те, що «ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів» [12].

На наш погляд, для профспілок в більшій мірі ситуація загострювалась й тим, що протягом 9 років вони не мали основного закону про профспілки, який би регламентував їх діяльність, гарантував профспілкові права та визначив би місце профспілок у державній системі. Можливо, через загальну соціально-економічну та політичну кризу в країні, а можливо, не відчуваючи всієї гостроти ситуації в профспілковому русі, уряд не дуже квапився зі змінами правової бази профспілкової діяльності. Тут варто лише зазначити, що Закон «Про професійні спілки, права та гарантії їхньої діяльності» вступив у силу лише з 1999 р.

Та й історія прийняття цього закону заслуговує на окрему увагу. Справа в тому, що проєкт Закону «Про професійні спілки України», який відповідав новим держаним ринковим умовам, був підготовлений Федерацією незалежних профспілок України та поданий на розгляд до Верховної Ради ще в кінці 1991 р., але неодноразово відхилявся 10 [13] та 31 жовтня 1991 р. [14].

Інший проєкт, який також був підготовлений Федерацією профспілок України (до 1992 р. ФНПУ. – прим. Н.Є.) у 1993 р., також від-

хиявся Парламентом у 1997 р., а президент у 1999 р. взагалі наклав вето на окремі статті закону. Ми схильні вважати, що в останніх двох випадках не останню роль мали політичні мотиви.

Затягування з прийняттям основного профспілкового закону дало підставу профспілкам засумніватись у щирості намірів держави. Наприклад, після чергового відхилення проекту у 1997 р. деякі профспілкові лідери почали схилитись до того, що відхилення проекту закону є ніщо інше як спроба держави приборкати профспілки. «Ліві», виступаючи проти законопроекту, хотіли продемонструвати, що без них профспілки не виживуть, а «праві» не підтримали, вважаючи профспілки рупором лівих сил» [15].

Важко не погодитись з такою думкою. Очевидно, що кожна з політичних сил «приміряла профспілки під себе». Офіційно засуджуючи концепцію «привідного паса», вони вбачали в них той же «привідний пас». І кожна з політичних сил була не проти його використати в своїх інтересах. Якщо ж до цього додати ще й передвиборчі претензії політичних партій, то цілком слушним виглядає зауваження одного з відомих політиків П. О. Порошенка. Він, зокрема, зазначав, що політичним партіям вигідніше буде залишити масові профспілки «при собі» [16].

Коли ж, нарешті, закон був прийнятий, то знову профспілки були розчаровані, тому що, на наш погляд, хоча й в латентній формі, але він утискав їхні права. Зокрема, по-перше, профспілки стали беззахисними перед адміністрацією. Згідно з законом «роботодавці не можуть обиратися до складу керівних органів профспілки, членами якої є наймані ними працівники» [17], тобто виходить, що роботодавець може бути лише рядовим членом профспілки. Тоді дещо втрачає сенс Стаття 12 закону, яка наголошує на тому, що професійні спілки, їх об'єднання у своїй діяльності незалежні, не підзвітні та не підконтрольні роботодавцям [18].

По-друге, профспілки були позбавлені права розглядати трудові спори і наділені лише правом представляти інтереси працівників в органах, що розглядають ці спори [19].

По-третє, Статтею 37 були обмежені права профспілок на підприємствах, в установах та організаціях. Тобто, якщо там діють кілька профспілок, то для представництва інтересів робітників ці профспілки мають створити один «об'єднаний» представницький орган. [20]. Але ж кожна профспілка здійснює свою діяльність на основі власних статутних та програмних принципів, які не можуть співпадати з принципами інших профспілок. Проте, альтернативного виходу з цієї ситуації у профспілок, на жаль, не було передбачено, бо згідно із законом **«профспілка, що відмовилася від участі в представницькому органі, позбавляється права представляти інтереси найманих працівників при підписанні колективного договору, угоди»** (виділено нами – прим. Н.Є.) [21]. Таким чином, положення

цієї статті взагалі не тільки ставлять під загрозу можливість представництва профспілками інтересів робітників, а й взагалі функціонування профспілок в колективно-договірній сфері.

І, нарешті, після того як профспілки були позбавлені права законодавчої ініціативи у 1993 р., вони отримали право лише вносити пропозиції суб'єктам цього права. Ми вважаємо цей крок з боку уряду свідченням того, що профспілки, будучи захисниками прав робітників, були небажаними конкурентами у великій політиці.

Хоча, з іншого боку, обстоюючи ідею позбавлення права профспілок на законодавчу ініціативу, можна знайти певні аргументи на її користь. Скажімо, керуючись ситуативними міркуваннями, наприклад, мотивуючи інтересами розбудови української державності, яка потребувала цілого ряду непопулярних заходів. Профспілки, користуючись зазначеним правом, могли їх блокувати і тим самим внести деструктивний елемент у процес державотворення. Можна також припуститися думки, що розділені профспілки могли вносити законопроекти, які не влаштовували б обидва профспілкові угруповання.

Звичайно, з деякими аргументами можна погодитись, з декотрим – ні, але за будь-яких обставин безсумнівним залишається те, що профспілками було втрачено важливий важіль політичної діяльності. Тим самим втрачався важливий елемент права профспілок, який, до речі, надала тоталітарна держава. Позбавила ж їх цього права держава, яка розбудовувала свої принципи на демократичних засадах.

Для профспілкової діяльності також велике значення мають окремі закони, які, у своїй більшості, доповнюють права профспілок в соціально-трудовах відносинах. Однак і в ряді таких законів, на жаль, можна знайти прогалини, які не створюють для профспілок гідних умов виконання своїх функцій.

Так, наприклад, Закон України «Про колективні договори та угоди» (від 1 липня 1993 р.) надав профспілкам «право на ведення переговорів і укладення угод від імені найманих працівників» [22]. Водночас, цей закон зобов'язує профспілки, яких може бути кілька на підприємстві, об'єднуватися для підписання єдиної Генеральної угоди [23]. З цього приводу зазначимо, що ця норма не дозволяє профспілкам на підставах конкуренції добиватися кращих умов праці для своїх членів, а це, на наш погляд, не що інше, як обмеження можливостей профспілок.

Також варто звернути увагу на те, що в законі не встановлюється тривалість ведення колективних переговорів, які, в разі зацікавленості власників, можуть затягнутися на необмежений термін.

І головне, згідно з законом переговори мають проводитись на двосторонній основі, а саме між працівниками і власниками. При цьому не була визначена позиція держави, що була і залишається головним, монопольним роботодавцем. Таким чином, ми схильні вважати, що

держава створила для себе правові засади, які надали їй можливість втручання у процес узгодження інтересів сторін переговорів.

До того ж це суперечить державній політиці, в якій, з початком реформування соціально-трудових відносин, одним із ключових елементів став розвиток соціального партнерства або системи трипартизму. Остання передбачає узгодження інтересів робітників на тристоронній основі (працівники – роботодавці – держава). Ця ідея була затверджена указом Президента України Л. Кравчуком від 12 квітня 1993 р. «Про Національну Раду соціального партнерства» і повинна була реалізуватись, зокрема, в законі «Про колективні договори й угоди». Як ми виявили, в цьому законі система трипартизму своєї реалізації не знайшла.

З середини 90-х рр. в суспільно-політичному осередку держави дуже поширеними були розмови про прийняття Закону «Про соціальне партнерство», однак до логічного фіналу так і не дійшло. На нашу думку, в цьому можна також простежити певну закономірність ставлення держави до профспілок тільки як до представника інтересів робітників, а не їх захисника.

Та й ставлення законодавців до соціального партнерства також більше нагадує політичні ігри. Цю гіпотезу ґрунтовно, на наш погляд, дослідив експерт Міжнародного Фонду «Українські реформи» А. Садовенко у статті «Система узгодження сторін чи нова політична гра?», в якій він подає власні спостереження та висновки щодо обговорення Верховною Радою проекту Закону України «Про соціальне партнерство» у 1997 р. Зокрема він відзначив, що політичні сили, які стояли на заваді прийняття закону, а саме комуністи та соціалісти, вважали, що «в законопроекті представництво трудящих у стосунках з роботодавцями підміняється представництвом профспілок (?)...» [24]. На нашу думку, це також бачення в профспілках потенційного конкурента, який, завдяки своїй наближеності до робітників, здатний перетворитись на могутню політичну силу.

З огляду на зазначені нами прогалини в законодавстві, особливо-го значення набуває той факт, що велику роль у формуванні правової бази діяльності профспілок відіграли самі профспілки, точніше їх лобі в парламенті, яке вони отримали завдяки участі у виборчих кампаніях протягом 1994 – 2002 рр. Результатом законодавчої діяльності профспілок було прийняття ряду важливих законів. Наприклад, «Про межу малозабезпеченості», «Про ставку збору на обов'язкове соціальне страхування» тощо, також було внесено на розгляд Верховної Ради понад 60 законопроектів з питань соціальної політики та діяльності профспілок [25].

Усе зазначене вище дає можливість зрозуміти, що антипрофспілкова законодавча політика держави протягом 1991 – 2000 рр. тримала профспілки в жорстких рамках їхнього функціонування. У зв'язку

з цим, на нашу думку, виглядає цілком закономірним те, що як незалежні, так і традиційні профспілки, шукаючи дієвих засобів діяльності, звернулися саме до політичних методів, серед яких участь у виборчих кампаніях, співпраця з політичними партіями, спроба створення профспілкової політичної партії тощо. Такі методи дозволили їм опинитися ближче до влади з метою впливу на її рішення в соціально-економічній сфері.

Звісно, що в даній статті ми не змогли охопити все законодавство, яке могло б свідчити про намагання влади обмежити сферу впливу профспілок, особливо в другій половині 90-х рр. Однак, проведений нами аналіз дає підстави дійти висновку про те, що недосконалість законодавчої бази профспілкової діяльності стала однією з причин використання профспілками політичних засобів у боротьбі за гідне виконання своїх функцій. І також, заради об'єктивності, з нашого боку треба визнати, що саме завдяки політичним методам профспілки, проявивши свої потенційні можливості, звернули на себе увагу політичного осередку держави, який звик вбачати в них «привідного паса».

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется процесс создания правовой базы политической деятельности украинских профсоюзных организаций на протяжении 1991 – 2000 гг. В результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что на протяжении данного периода властью проводилась антипрофсоюзная политика, которая удерживала профсоюзы в жестких рамках их участия в политике.

Ключевые слова: законодательная инициатива, лоббирование, политическая деятельность, профсоюзы, забастовка.

SUMMARY

In the article the author studies the process of creation of Ukrainian trade-unions' legal base of political activity during 1991-2000. The author comes to the conclusion that throughout this period the government carried out the policy which held the trade-unions in a rigid framework of their participation in political activity.

Key words: legislative initiative, lobbying, political activity, trade unions, strike

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Коментар до Закону «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» / [Васильова З. М., Гринь Н. С., Кубраченко А. В. та ін.]; гол. ред. О. М. Стоян. – К. : Профінформ, 2000. – 64 с.
2. Луцишин І. Я. Правова основа нашої роботи. Закон України про профспілки та завдання щодо його реалізації / І. Я. Луцишин // Профспілки України. – 2000. – № 2. – С. 24–33.

3. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 9. – Спр. 1851. – Арк. 26.
4. Там само. – Арк. 20.
5. Закон СРСР «О порядке разрешения коллективных трудовых споров (конфликтов)» // Известие. – 31 мая. – С. 1.
6. Там само.
7. Там само.
8. Статут Федерації професійних спілок України // Профспілки України. – 1993. – № 1. – С. 33.
9. ДАДО. – Р 6777. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1.
10. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 7.
11. Там само. – Ст. 24.
12. Конституція України – основа реформування суспільства. – Х. : Право, 1996. – С. 17.
13. Про проект Закону України про професійні спілки України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – 50. – Ст. 709.
14. Там само. – № 53. – Ст. 797.
15. Спроби приборкати профспілки // Профспілкова газета. – 1997. – 26 лютого. – С. 1.
16. Якою буде роль профспілок у наступних виборах до Верховної Ради України? // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 44.
17. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» // Відомості Верховної Ради. – № 45. – Ст. 397. – С. 931.
18. Там само. – С. 932.
19. Там само. – С. 939.
20. Там само. – С. 941.
21. Там само.
22. Закон України «Про колективні договори та угоди» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 36. – Ст. 361. – С. 916.
23. Там само. – С. 915.
24. Садовенко А. Система узгодження сторін чи нова політична гра? / А. Садовенко // Профспілки України. – 1997. – № 2. – С. 7.
25. Стан профспілкового руху в Україні // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 18.